

РОЗДІЛ 5 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ЗА ЧАСІВ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ (1917–1922 РР.). ЧАСТИНА 1

SOME ASPECTS OF LABOR RIGHTS JUDICIAL PROTECTION DURING THE PERIOD OF STATEHOOD DEVELOPMENT IN UKRAINE (1917–1922). PART 1

Босва О.С.,
*кандидат юридичних наук,
суддя господарського суду Запорізької області*

Стаття присвячена висвітленню й розкриттю аспектів розвитку інституту захисту прав людини у сфері праці. Здійснено аналіз та узагальнення правового стану захисту трудових прав як за часів діяльності українських національних урядів, так і під час установлення радянської влади на Україні – в період із лютого 1917 року по 1922 рік.

Ключові слова: трудові права, правовий інститут, судовий захист, історичний період, законодавство.

Статья посвящена изучению и раскрытию аспектов развития института защиты прав человека в сфере труда. Осуществлены анализ и обобщение правового положения защиты трудовых прав как во времена деятельности украинских национальных правительств, так и во время установления советской власти в Украине – в период с февраля 1917 года по 1922 год.

Ключевые слова: трудовые права, правовой институт, судебная защита, исторический период, законодательство.

The scientific article is devoted to the coverage and disclosure of development aspects of human rights protection institution in the labor field. The analysis and generalization of the labor rights protection legal status both in the days of Ukrainian national governments activity and at the time of Soviet government development in Ukraine during the period from February 1917 till 1922.

Key words: labor rights, legal institution, judicial protection, historical period, legislation.

Актуальність теми. В опублікованих раніше автором статтях розкривалися питання генези судового захисту трудових прав на етнічних українських землях, які перебували в складі інших держав. Особливістю розвитку інституту судового захисту трудових прав в Україні, починаючи з лютого 1917 року, було те, що в Росії відбулося падіння царського режиму, ліберально-демократичний Тимчасовий уряд, утворений 01.03.1917 в Петрограді, проголосив Росію республікою. Тим самим відпали юридичні підстави вважати українські землі підпорядкованими Росії, оскільки український народ за Московсько-Переяславським договором 1654 року присягнув на вірність не російському народові чи російській державі, а царській династії Романових. У зв'язку з перемогою в Російській імперії лютого 1917 року буржуазно-демократичної революції прискорилися національно-демократичні революційні процеси на українських землях. Українська нація нелегким шляхом виборювала свою незалежність, державність і саме з 1917 року виникла назва нашої держави – Україна – як у географічному, адміністративному, так і в політичному й міжнародному планах.

Знання історії розвитку української наукової думки, закономірностей становлення трудового права як окремої галузі права та складової трудового

права – інституту судового захисту трудових прав – відіграють велику роль у подальших наукових дослідженнях, а узагальнення й аналіз тенденцій, закономірностей історичного розвитку в цій сфері мають значення й для вдосконалення принципів судового захисту трудових прав з погляду нових політичних і соціально-економічних реалій.

Історіографія досліджуваної теми достатньо складна й неоднозначна, оскільки охоплює праці радянських, українських, діаспорних і сучасних вітчизняних дослідників. Серед них можна окремо виділити наукові праці Н. Александрова, В. Горошочка, І. Громової, Б. Андрусина, Д. Дорошенка, П. Христюка. Однак ці праці по-різному, іноді діаметрально протилежно оцінюють політику українських урядів у сфері праці. Вони присвячені, як правило, лише деяким аспектам вищезазначеної теми, містять ідеологічну складову, що не сприяє об'єктивності розгляду проблеми.

В окремих наукових працях радянських, а згодом і українських учених (О. Волкової, В. Догадова, С. Карінського, І. Кисельова, А. Лушникова, О. Пашерстника, В. Смолярчука, Є. Хохлова) розкриваються питання генези та історіографії розвитку трудового права, проте в них про можливість судового захисту трудових прав лише згадується без надання будь-яких пояснень щодо переліку позо-

вних вимог, які можна було висувати, стосовно позовної давності й стану виконання судових рішень.

Актуальність дослідження полягає в тому, що за умов інтеграції Українського законодавства до законодавства Європейського Союзу, в якому провідне місце посідає саме можливість кожного захистити свої права та інтереси в суді, стає зрозумілим, що без знання генези й історичного розвитку інституту судового захисту трудових прав неможливо побудувати дійсно демократичну правову державу.

З урахуванням вищевикладеного метою статті є розкриття деяких аспектів судового захисту трудових прав в Україні як за часів діяльності українських національних урядів, так і під час установлення радянської влади на Україні – в період із лютого 1917 року по 1922 рік, рік, коли в Україні вперше було прийнято Кодекс законів про працю.

Виклад основного матеріалу. Нагадаємо, що Перша світова війна призвела до погіршення становища робітників на всій території Російської імперії, в тому числі й на українських землях. У результаті військових дій збільшилась кількість біженців і безробітних, а робітники майже всіх підприємств вимушені були працювати понад установлені раніше норми праці та не мали змоги звільнитися з роботи за власним бажанням, оскільки царським урядом було проголошено лозунг: «Робота на оборону». Із 1915 року в Російській імперії знову почалися страйки робітників, зокрема в Українських губерніях відбулось близько 1 000 страйків [1, с. 17].

Суперечності в соціально-політичному житті Російської імперії, економічні негаразди та загострення класової боротьби призвели в лютому 1917 року до перемоги буржуазно-демократичної революції, в результаті якої царський режим було повалено й утворено Тимчасовий уряд. Прийняті Тимчасовим урядом нормативні акти у сфері праці («Про примирюючі установи», «Про робітничі комітети на промислових підприємствах», «Про впровадження положення про біржі праці» тощо) мали на меті згладжування класових суперечностей і зниження соціального напруження в суспільстві.

Після повалення царського режиму в Російській імперії прокотилася хвиля національно-демократичних революцій, в тому числі й на українських землях.

Як зазначав І. Терлюк, у короткий термін після розпаду двох імперій – Романових і Габсбургів – почергово, а то й паралельно на українській землі було заявлено про створення близько десятка державних формацій української революційної хвилі. Складні державотворчі процеси, що прокотилися всією українською етнічною територією, спричинилися до виникнення двох форм державності – національної та радянської. Виникнення в Україні радянських державних утворень (Українська соціалістична, Галицька, Донецько-Криворізька, Таврійська республіки) було наслідком відображення складної політичної боротьби чи результатом прямого зовнішнього втручання. Характерною ознакою їх розвитку стала недооцінка, а то й відкрите ігнорування національних

особливостей. Принаймні чотири з відомих державних формацій мали виразний національно-державний характер: Українська Народна Республіка (УНР) доби Української Центральної Ради, «Українська держава» (Гетьманат) гетьмана Павла Скоропадського, Українська Народна Республіка (УНР) доби Директорії («Друга УНР») і Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) [2, с. 309].

Варто зазначити, що складнощі й суперечливості, які супроводжували Україну на шляху утвердження державності в 1917–1921 роках були зумовлені тим, що на території України в цей період періодично перебували, змінюючи один одного, німецькі, австро-угорські, французькі окупаційні війська та військові утворення революційних сил Росії, які згодом почали називатися Червоною Армією.

У результаті перемоги лютневої 1917 року революції як у Росії, так і в українських губерніях були легалізовані і створені різні політичні партії, громадські організації, профспілки. У березні 1917 року ці партії та організації, об'єднавшись у Києві, створили представницький орган українських політичних сил і громадськості – Українську Центральну Раду – на чолі з М. Грушевським. Українська Центральна Рада діяла як коаліційний орган різних партій, кожна з яких має свою платформу. Основні політичні баталії велися не навколо моделей майбутньої української державності, а навколо проблем соціалістичної трансформації українського суспільства [2, с. 315].

Зауважимо, що декілька місяців після утворення Центральної Ради в основному займалася організаційними питаннями, в тому числі щодо її утвердження як легітимного органу політичного представництва українського народу, та питаннями «українізації», залишаючи поза увагою проблеми, пов'язані з відродженням порушеної війною й революційними подіями економіки, торгівлі, не намагалася вирішити питання, зокрема, щодо поліпшення умов праці найманих робітників, щодо взяття на облік безробітних і їх поступового працевлаштування.

У цей період часу в Україні працювали комісаріати Міністерства праці, створені в липні 1917 року російським Тимчасовим урядом, дія яких розповсюджувалася й на територію України: один комісаріат праці діяв на Донбасі, другий – вирішував питання у сфері найманої праці в інших губерніях України.

З огляду на те що Тимчасовий уряд припинив свою діяльність у зв'язку з приходом до влади в Росії більшовиків Центральна Рада, не підтримуючи більшовиків, визначилася не тільки щодо української державної політики, а й щодо робітничої політики. Так, 20 листопада 1917 року, згідно з III Універсалом Української Центральної Ради, проголошено Українську Народну Республіку (на правах автономії в складі Російської республіки), в цьому ж Універсалі зазначалося, що праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована [3, с. 67–68]. IV Універсал Центральної Ради від 22 січня 1918 року проголосив Українську Народну Республіку як самостійну, вільну, незалежну суверенну державу українського народу.

Із листопада 1917 року до кінця квітня 1918 року Центральною Радою було ухвалено понад 50 законів про розбудову держави, її структур. Щодо законодавчих актів у сфері врегулювання трудових відносин, то 11 грудня 1917 року було ухвалено «Закон про робітничі комітети», на початку 1918 року – «Про біржі праці», «Про місцеві комісаріати праці», «Про примирюючі камери», «Про зміну Положення про забезпечення робітників на випадок хвороби» [2, с. 366–368].

На думку більшості українських науковців, українське трудове законодавство того періоду отримало один із прогресивних законів: у січні 1918 року було прийнято Закон «Про 8-годинний робочий день». Закон поширювався на всі підприємства, що користувалися найманою працею, за змістом не тільки охоплював питання нормування робочого дня, а встановлював 48-годинний робочий тиждень, вихідними днями визнавалися всі недільні дні, були визначені святкові дні року. Крім того, закон зобов'язував працедавців установлювати перерву 1–2 години протягом робочого дня для відпочинку (не пізніше ніж 6 годин від початку робочого дня). Регламентувалися понаднормові роботи – як підстави для їх проведення, так і система оплати, передбачалося скорочення робочого часу на шкідливих виробництвах, докладно оговорювалися обмеження щодо праці малолітніх і жінок. Законом передбачалося в судовому порядку відповідальність винних у порушенні закону [4].

Відомий російський учений І. Кисельов указував, що велике значення цього закону полягало в тому, що законодавче закріплення максимальної тривалості робочого часу означало вияв державної форми захисту трудових прав працівників, що само по собі було передумовою здійснення захисту трудових прав у судовому порядку [5, с. 57].

Отже, Закон «Про 8-годинний робочий день», ухвалений Центральною Радою 26 січня 1918 року, мав велике значення за часів становлення української державності, слугував джерелом трудового та соціального законодавства в процесі розвитку трудового права України, а деякі його положення актуальні й нині.

На жаль, у зв'язку з важким соціально-економічним становищем республіки, яка за часи війни та революції зазнала втрат в економіці, Генеральним секретаріатом було видано декілька реакційних наказів і розпоряджень: фабрично-заводським комітетам під загрозою притягнення до воєнно-польових судів заборонялося встановлювати контроль за виробництвом, а власникам підприємств надавалися всі права й повноваження стосовно організації виробництва, що неминуче призводило до погіршення становища працівників.

Як раніше зазначалося, після перемоги Лютневої революції Тимчасовим Урядом був проголошений принцип свободи партій, спілок, громадських організацій, а тому й у Росії, і в Україні поширювався профспілковий рух. За часів існування Центральної Ради трудові відносини на великих підприємствах регулю-

валися колективними договорами, а дотримання умов колективних договорів, сторонами яких були саме профспілки як представники працівників і працедавці, нівелювало споконвічне протистояння між робітниками та власниками підприємств. У разі виникнення конфліктів останні вирішувались примирюючою камерою, яка створювалась на підприємствах і в яку входили як представники робітників, так і представники працедавців. У разі неможливості вирішення трудового конфлікту справа передавалась до Центральної примирюючої камери; останньою інстанцією щодо вирішення цієї категорії справ був суд.

Спори, які за сучасною теорією трудового права йменуються як індивідуальні (щодо невиплати заробітної плати, незаконного звільнення тощо), як і за часів Російської імперії, мали розглядатися в судовому порядку – мировими судами, хоча на той період часу в багатьох Європейських державах уже діяли спеціалізовані трудові (промислові) суди або третейські суди з трудових спорів.

Окрім вищевказаних законодавчих актів, Центральною Радою розроблялися проекти законів: «Про профспілки», «Про промислові суди», «Про трудові договори», «Про страйки», «Про страхування від безробіття» – і передбачалося створення Головної ради праці для регулювання відносин на підприємствах.

Проте ці законопроекти не були ухвалені Центральною Радою, як і не були реалізовані основні положення Конституції УНР – «Статуту про державний устрій, права і вольності УНР», прийнятої на останній сесії Української Центральної Ради – 29.04.1918, у зв'язку з приходом до влади Павла Скоропадського (був проголошений гетьманом Української держави на Всеукраїнському хліборобському з'їзді, точніше, з'їзді Союзу земельних власників України, який відбувся 29.04.1918).

Того ж самого дня гетьманом було підписано й оприлюднено «Грамоту до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». У «Грамоті до всього українського народу» (розповсюдженій серед населення у вигляді листівки) П. Скоропадський закликав додержуватися порядку і спокою в країні та вказував на намір забезпечити права робітничого класу [6].

«Закони про тимчасовий державний устрій України» фактично відігравали роль основного закону, оскільки в них зазначалося, що Центральна Рада, Мала рада розпускалися, закони Центральної Ради й Тимчасового російського уряду скасовувалися, а Україна стала називатися Українською державою. Зі змісту цього законодавчого акта випливало, що Українська держава мала риси як конституційної монархії, так і республіканських і диктаторських укладів, оскільки влада гетьмана розповсюджувалася фактично на законодавчу, виконавчу та судові гілки влади до моменту скликання Українського державного сейму [7].

Пізніше, 18 травня 1918 року, уряд Української держави залишив чинними всі закони, обіжники та розпорядження, що стосувалися трудових відносин,

видані Тимчасовим урядом і Центральною Радою [8, с. 30].

Уряд гетьмана успадкував від Центральної Ради відповідний апарат і законодавство. Зокрема, на перших порах Міністерство праці Української держави діяло на основі «Постанови про штати Народного Міністерства праці», тобто органи Міністерства праці та фабрична інспекція продовжили свою діяльність, розпочату за часів Української Народної Республіки. Натомість промисловці утворили організацію «Протофіс» (Рада промисловців, торгівлі, фінансів і сільського господарства), яка протистояла реформам у сфері трудових відносин і намагалася уникнути відповідальності за порушення законодавства про працю. Члени Протофісу були проти контролю держави над підприємствами або втручання держави у взаємовідносини з робітниками. З метою досягнення компромісу між працівниками, їх представниками – профспілками – і працедавцями уряд намагався розробити таке законодавство, яке б дало змогу уникнути соціальних суперечок і страйків.

Імовірно, саме тому й було 15 липня 1918 року створено Комітет праці – міжвідомчий дорадчий орган при Міністерстві праці, який мав попередньо обговорювати всі законопроекти, що регулювали трудові та соціальні відносини [8, с. 31].

Згідно із законом Ради Міністрів «Про Комітет праці», цей орган складався з шести представників різних міністерств, двох професорів – спеціалістів із економіки, восьми представників від промисловців і восьми – від робітників [9, с. 94].

Усього відбулося дві сесії Комітету, на яких розглядалися законопроекти про робітничі комітети, Головну страхову раду, Страхові присутності, про Палати праці. Оскільки представники робітників під час вирішення питань опинялися в меншості, їхня робота в цьому Комітеті не призвела до прогресивних рішень у сфері захисту інтересів найманих працівників. Навпаки, під тиском міністерства праці та реакціонерів із Протофісу Комітет запровадив дванадцятигодинний робочий день на всіх металургійних підприємствах України. Це було зумовлено наміром уряду П. Скоропадського відновити роботу промисловості, що була розладнана війною й революцією, відновити фінансове становище, крім того, негативним фактором погіршення стану робітників були умови Брестського миру, оскільки уряд П. Скоропадського, за цим договором, мав поставляти до Німеччини та Австро-Угорщини велику кількість продовольства, марганцеву руду, пеньку тощо. Крім відступлення від Закону про 8-годинний робочий день, уряд поновив дію «Тимчасових правил про покарання за участь у страйках» від 2 грудня 1905 року, які приймалися ще за часів Російської імперії. Підприємці стали часто вдаватися до локаутів, унаслідок чого зростала кількість безробітних, зріли нові соціальні конфлікти. З боку властей особливо на місцях широко практикувались репресії проти лідерів робітничого руху та їх організацій – гоніння, обшуки, арешти й навіть фізичні розправи. Проти репресій багато разів виступало Міністерство

праці, діяльність якого передбачала довіру з боку населення, без чого не можна було проводити узгоджену з працедавцями та робітниками політику у сфері праці [8, с. 31].

У той період часу профспілки хоча й не були заборонені, але не діяли так активно, як раніше, проте вони намагалися проводити свою політику у сфері захисту трудових прав. Останні негативні зміни в регулюванні сфери найманої праці посилили антагонізм між власниками підприємств і робітниками, викликали незадоволення політикою уряду, особливо після прийняття законодавчих актів, які обмежували завоювання робітників під час російських революцій і Центральної Ради. Це призвело до загального страйку залізничників влітку 1918 року. Цей страйк зазнав поразки, проте це сприяло подальшому зростанню недовіри до уряду. Соціально-економічна політика гетьманату, зокрема невдале запровадження земельної реформи, неспроможність узяти під контроль стан справ у фінансово-банківській сфері, відсутність в Україні єдиної грошової одиниці, нехтування інтересами селян, лобіювання інтересів Протофісу, яке потягло погіршення трудових прав працівників, призвели до поглиблення кризи гетьманського уряду й до утворення організованої опозиції – Українського національно-державного союзу (із серпня 1918 року – Українського національного союзу), який був представницьким органом наявних на той час в Україні політичних партій і громадських об'єднань.

Варто враховувати, що одним із чинників кризи гетьманського уряду була капітуляція Німеччини та її союзників у Першій світовій війні, що відбулася 11 листопада 1918 року. Антанта вважала Україну ворогом з огляду на те, що між Українською Народною Республікою (в особі делегації Центральної Ради) й делегацією Австро-Угорського блоку та Німеччиною раніше (27 січня 1918 року) було підписано у Брест-Литовську мирний договір, спрямований на надання Україною продовольчих ресурсів, марганцевої руди тощо Німеччині та Австро-Угорщині в обмін на військову допомогу проти радянських військ.

Український національний союз у листопаді-грудні 1918 року провів підготовку антигетьманського повстання, обравши для керування країною і здійснення урядових функцій колегіальний управлінський орган – Директорію – у складі 5 осіб (на чолі з В. Винниченком). Після повалення влади гетьмана П. Скоропадського Директорія 26 грудня 1918 року проголосила свою Декларацію, в якій проголошувала себе тимчасовою верховною владою Української Народної Республіки революційного часу. Декларацією передбачалася передача влади від Директорії до трудящого народу на Конгресі Трудового народу України, який повинен був стати законодавчим органом держави. Після приходу до влади Директорія відновила як назву держави – Українська Народна Республіка, так і дію законодавчих актів часів діяльності Центральної Ради. Проте сам факт відновлення УНР не був офіційно проголошений Директорією, а вбачався з її повної назви – «Дирек-

торія Української Народної Республіки». Деякі науковці вживають поряд із цим найменуванням термін «Друга УНР» [10, с. 147].

Декларацією від 26 грудня 1918 року скасовано закони й постанови Гетьманського уряду у сфері праці: було відновлено 8-годинний робочий день, право коаліцій і страйків, права фабрично-заводських комітетів; проголошувався державний робітничий контроль на фабриках і заводах; приватна власність перестала бути гарантованою [11].

Згодом такі принципи робітничої політики Директорії було схвалено Конгресом Трудового народу України. У січні 1919 року в Києві відбувся Конгрес Трудового народу України (його перша сесія). 22 січня 1919 року Конгресом було прийнято Універсал Директорії УНР щодо об'єднання (злуки) УНР та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в єдину соборну Україну. Проте це об'єднання мало місце лише документально, а фактично через окупацію західних територій України об'єднання двох держав не відбулося. Натепер цей день є святом – Днем Соборності України, а символіка об'єднаної УНР стала символікою нашої держави [12].

Іншим важливим нормативним актом, прийнятим 28 січня 1919 року Конгресом Трудового народу України, був Закон «Про форму влади на Україні», який був оприлюднений у вигляді Універсалу Трудового конгресу до українського народу. Цей правовий акт фактично був Основним Законом Другої УНР, і ним передбачалося створення в складі Конгресу шести комісій: оборони республіки, земельної, бюджетної, закордонних справ, харчових справ, культурно-освітньої. Кожна з комісій мала проводити законодавчу діяльність і контролювати міністерства відповідно до своєї компетенції [13].

Закріплення трудових прав трудящого народу відображено в проекті «Основного державного Закону Української Народної Республіки», де у 29 артикулі вказувалося, що «кожен громадянин має право вільного вибору професії і заробітку; обмеження в тім напрямку можна допустити тільки шляхом закону» [14, с. 95–118].

У серпні 1919 року було проголошено Декларацію Директорії, зі змісту якої випливало, що розвиток України – це розвиток демократичної держави за європейською моделлю, тобто за умови участі в управлінні всього населення, а не тільки трудящого народу, як то визначалося Декларацією від 26 грудня 1918 року.

На початку 1919 року Міністерство праці Директорії розробило проект закону про фабрично-заводські комітети і план першочергової допомоги безробітним, розглянуло питання про конфлікти, що виникли в результаті закриття низки промислових підприємств.

Для розробки нового законодавства про працю при уряді Директорії була створена спеціальна Законодавча комісія, до складу якої ввійшли представники професійних спілок. Трудове законодавство Директорії готувалося з урахуванням досвіду країн Європи та США, а також РСФРР. Комісією була розроблена, а урядом прийнята низка законів щодо організації виробництва, боротьби з безробіттям, охорони праці, соціального страхування тощо. Міністерством праці також були розроблені такі закони у сфері праці, як про страхування від безробіття, про промислові суди, про Головну та Районні палати праці, Головну й Районні страхові компанії, державний контроль над промисловістю тощо [8, с. 35].

Директорія зберегла судові інстанції російсько-імперського періоду – мирові суди, які не зазнали змін і в попередніх українських республіках. Інші судові інституції змінювалися й у різних республіках мали інші найменування та виконували інші функції з урахуванням війни, окупації, революції. Позови працівників щодо захисту їхніх трудових прав (у разі несвоечасної виплати заробітку або ж незаконного звільнення) мали розглядатися саме в мирових судах.

Висновки. Республіканський режим Директорії не знайшов важелів для поступового та невпинного втілення в життя питань соціально-економічної політики, про необхідність вирішення яких ішлося у численних заявах і прийнятих законах Директорії, крім того, мали місце непослідовність у проведенні реформ у сфері державного врегулювання, суперечності щодо розмежування повноважень Директорії та її уряду, відтак цей уряд утратив авторитет і підтримку народу.

У зв'язку із суперечностями з приводу державного устрою республіки, суперечностями між правлячими партіями та з огляду на те, що більшовицькі революційні війська 05.02.1919 зайняли м. Київ, а влітку 1919 року – майже всю територію України, Директорія втратила ознаки колегіальності, оскільки за спільною Постановою Директорії й Ради народних Міністрів (РНМ) від 15 листопада 1919 року «верховне керування всіма державними справами Республіки покладається на голову директорії пана Головного отамана С. Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони і постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів».

12 листопада 1920 року Директорія в особі С. Петлюри затвердила Закон «Про державну Народну Раду УНР», який мав конституційний характер і був останнім на українській землі кроком уряду С. Петлюри створити дієздатний передпарламент, оскільки наприкінці 1920 року керівництво Другої УНР втратило контроль над територією України й емігрувало [2, с. 414–418].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ткаченко С.С. Страйкова боротьба робітничого класу України на етапі буржуазно-демократичних революцій (1905 – лютий 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / С.С. Ткаченко. – Дніпропетровськ, 1997. – 21 с.
2. Терлюк І.Я. Історія держави і права України : [навчальний посібник] / І.Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 944 с.
3. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. / Д. Дорошенко. – К., 1992. – Т. 2. – 1992. – 349 с.

4. Закон про 8-годинний робочий день, ухвалений Центральною Радою 26 січня 1918 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrhist.at.ua/publ/42-1-0-322>.
5. Киселев И.Я. Трудовое право России. Историко-правовое исследование : [учебное пособие] / И.Я. Киселев. – М. : НОРМА, 2001. – 384 с.
6. Скоропадський П. Грамота до всього українського народу від 29.04.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(04\)29.skoropadsky.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(04)29.skoropadsky.php).
7. Закони про тимчасовий державний устрій України, прийняті 29.04.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>.
8. Андрусишин Б.І. Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук / Б.І. Андрусишин. – К., 1997. – 44 с.
9. Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция. Очерки из истории профессионального движения на Украине / Б. Колесников. – Х., 1923. – 411 с.
10. Копиленко О.Л. Держава і право України. 1917–1920 : [навчальний посібник] / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.
11. Декларація Української Директорії від 26.12.1918 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://referatwork.ru/lectionbase/pravo/view/186446_deklarac_ia_ukra_ns_ko_direktor_v_d_26_grudnya_1918_r_l.
12. Універсал Директорії Української Народної Республіки від 22.01.1919 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20\(01\)%2022.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20(01)%2022.php).
13. Універсал Трудового конгресу України до українського народу від 28.01.1919 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constituanta.blogspot.ru/2011/03/1919.html>.
14. Слюсаренко А.Г. Історія української конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К., 1993. – 192 с.